

SÕNASTIK KUI PIIRAV JA KITSENDAV FORMAAT

Linnar Priimägi. Propaganda sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 343 lk.

Tänavu on ilmavalgust näinud kaks eestikeelset propagandaraamatut, üks neist algupärane ja teine tõlge. Algupärandiks on Linnar Priimäe koostatud ning Eesti Keele Sihtasutuse kirjastatud „Propaganda sõnastik” ja tõlkeraamatuks kirjastuselt Tänapäev Garth Jowetti ja Victoria O’Donnelli „Propagandast ja mõjustamisest”.

Mõlema eesmärgiks on esitada süstemaatiline propaganda kontseptsioon, kuid lähenemine on põhimõtteliselt erinev. „Propagandast ja mõjustamisest” koosneb klassikalistest ja uutest esseedest ning koos autorite eessõnaga annab ülevaate, kuidas on sellest distsipliinist arusaamine kujunenud ja arenenud.

„Propaganda sõnastiku” autor on valinud teise tee. Teos on autori sõnu kasutades „maksimaalselt säästlik” ning selle praktiline eesmärk on „täpsustada reklaamipõhist ettekujutust propagandast”.¹ Need eesmärgid on Linnar Priimägi vaieldamatult saavutanud. Samal ajal tuleb tõdeda, et reklaamipõhisusele keskendumine ning sõnastikuformaadi valimine sama hästi kui välistavad tervikliku ja süsteemse kontseptsiooni esitamise.

Kõige paremini saab sellest aru, kui vaadata sõnastikus propaganda definitsiooni: „Propaganda on **reklaami põhiliik**, mille eesmärgiks on mobiliseerida hulk inimesi käituma ühtmoodi

¹ Mõlemad tsitaadid autori saatesõnast „Propaganda sõnastikule”.

ning üheaegselt...” (lk 193). Selline definitsioon on kaugelt liiga kitsas.

Kui defineerida propagandat lihtsalt reklaami alaliigina, siis jäetakse kõrvale propaganda olemuslik seostamine ideoloogiaga. Autor on seda ka teinud, ideoloogia on märksõnana küll olemas, kuid sellest libisetakse vaikselt üle. See jätab liiga palju otsi lahtiseks ning tekitab lünki. Klassikaliselt mõistetakse ju propagandat kui ideoloogia massidele tõlkimise tööriista, seda suuresti hariduse ja kultuuri, mitte reklaami abil.

Kumbagi märksõna, ei *haridust* ega *kultuuri* sõnastikust ei leia, kuigi seal on hulk märksõnu, mille seos propagandaga on märksa nõrgem. Hariduse ja kultuuri väljajätmine ning keskendumine reklaamile jätab aga välja suure osa sellest, mis muudab propaganda tegelikult mõjusaks.

Juba ligi pool sajandit tagasi jagas Jacques Ellul oma klassikalisest propagandafilosoofilises raamatus „Propaganda” distsipliini kaheks: pikaajaline, inimeste hoiakuid ja mõtlemise eelsoodumusi kujundav sotsiaalne propaganda, ning lühiajaline ja kampaanialik tegevusele kutsuv propaganda. Neist esimene on vähemalt sama oluline kui teine, sest kujundab mõtlemisraamistikku, paneb paika hea ja halva piirid, määratleb üldtunnustatud tõe ning ebatõe, meie ja mitte-meie.

Kui selline sotsiaalkultuuriline taust on paigas, on reklaamiliku propagandaga käitumise esilekutsumine märgatavalt lihtsam. See on postulaat, mida tänapäevases propagandakäsituses naljalt ei vaidlustata. Tausta eirav sõnum

ei saavuta vajalikku ühiskondlikku resonantsi ja jääb seega tulemuseta.

Ilma hariduse ega kultuurita ainult reklaami abil töötavat taustsüsteemi ei loo. Seepärast on tänapäevases propagandaalases kirjanduses tavapäraselt pühendatud oluline osa sellele, kuidas suhestuvad haridus ja propaganda, s.t kust läheb piir ühelt poolt teadmiste ning teisalt hoiakute ja veendumuste edastamise vahel ning kas sellist piiri üldse saab tõmmata, ja mis seob ning eristab kultuuri, eriti massi- ja popkultuuri, ning propagandat.

Nendes arutlustes esitatakse näiteks selliseid küsimusi: kas ajaloo õpetamine saab olla vaba ideoloogiast ja hinnangu-test, kas ja kuidas mõjutab noorte inimeste maailmapilti kohustusliku kirjanduse valik – viimase puhul kas või see nüanss, kui palju ja mis rahvusest autorite raamatuid soovitatakse lugeda – vms.

Kultuuri puhul on küsimused sarnased. Kas näiteks „Nimed marmortahvilil” ja „Tuulepealne maa” on ainult kultuur või veidi ka propaganda, s.t inimeste hoiakute ja käitumise kujundamine? Nendele küsimustele vastust otsides saab selgeks, et propaganda ei ole lihtsalt üks reklaami eriliik, vaid midagi enam.

„Propaganda sõnastik” pole seega süsteemselt kirjutatud propaganda olemuslikul tasandil, sest raamistik jääb liiga kitsaks. Ka propaganda loogikast on – tõenäoliselt meelega – kõrvale astunud. Ühest küljest on sõnastik kirjutatud tüüpilises propagandistliku teksti loogikas.

Propaganda on olemuselt must-valge ning seda on ka paljud väited sõnastikus. Näiteks väidab Priimägi, et bumerangiefekti (intentsioonile vastupidise tulemuse vea tõttu propagandategevuses) toob kaasa igasugune dialoog kollase ajakirjandusega (lk 38–39). See on väide, mis vajaks põhendamist. Tihti peale on propagandisti initsieeritud dia-

loog kasulik, et viia läbi mitmetasandiline mäng meediaga. Tegelik sõnum, mida soovitakse avaldada, antakse ajakirjandusele kätte otsekui nende surve, mitte omal initsiatiivil. See tõstab sõnumi usaldusväärsust ja tõsiseltvõetavust ning vähendab võimalust, et seda peetakse manipulatsiooniks.

Teisest küljest on läbivalt välditud üht propaganda olemuslikku joont: muuta keeruline lihtsaks ja arusaadavaks. Autor on jäänud kindlaks oma erudiidirollile ja pigem kirjutanud lihtsat keeruliseks. Sellele viitab kas või sõna *intentsioon* kasutamine eelmises tsitaadis, kui oleks saanud kirjutada *eesmärk*.

Mõne märksõna juures on asi aetud veelgi keerulisemaks. Kui palju on neid, kes varasemate propagandaalaste teadmisteta või sõnastikku edasi-tagasi lappamata saavad täpselt aru määratlusest „Propaganda subjekt on propagandisti ning autoriteedi kontseptuaalne amalgaam, mille kuvandab autori-kujund” (lk 196), kuigi tunnetuslikult mõistab igaüks, kes või mis on propaganda subjekt?

Lihtsate kontseptsioonide põhjendamatu keeruliseks kirjutamisele osundamisega võib aga kriitika negatiivse poole lõpetada. Kui leppida arusaamaga, et „Propaganda sõnastik” käsitab propagandat kitsalt reklaamipõhiselt, üritamatagi laiemat pilti visandada ning autor armastab mängida keeruliste sõnade ja konstruktsioonidega, on tegemist väga tänuväärse ning põhjaliku teosega.

Propaganda kui reklaamiga seotud distspliini käsitlus on tõepoolest süsteemne, kuigi see süsteemsus on piiratud sõnastikuformaadist tulenevate kitsendustega. „Propaganda sõnastiku” tugevuste nägemiseks on kasulik, kui lugejal on varasem elementaarne arusaam propagandast juba olemas, või siis tuleb teost märksõnade vahel edasi-tagasi lehitseda.

Kui seda teha, siis loksuh pilt propagandast kui emotsioonide mõjutamisele ja käitumise kujundamisele suunatud tegevusest paika. Seosed on olemas ja välja toodud ning üldjuhul hästi näitlikustatud.

Näidete valikul on Linnar Priimägi lubanud endale ka ühe akadeemilise vallatuse. Ma ei ole ammu lugenud teost, milles oleks nii palju viidatud kolmele klassikule, ilma kellelta ei saanud Eestis pool sajandit midagi kirjutada. „Propaganda sõnastiku” kaante vahel on küll ja veel viiteid Karl Marxile ja Friedrich Engelsile, veelgi rohkem Vladimir Iljitš Leninile. Veidi on nende tasakaalustamiseks Adolf Hitlerit ja Joseph Goebbelsit, kuid nii tsitaatide arvult kui ka mahult jäävad nad kaugele maha.

Selline mängulisus iseloomustab kogu sõnastikku nii sisu kui ka vormis-

tuse tasandil. Üliolulised märksõnad vahelduvad kergematega, akadeemilised skeemid frivoalsuse piiril kõndivate fotodega, teksti rütm raskepärasest pea luuleliseni. Tervikuna muudab see „Propaganda sõnastiku” propagandahuvilisele tänuväärseks lugemiseks ja näitab, et selle distsipliini paleti ainsaks piiriks on tegijate fantaasia.

Propagandast tõeliselt süsteemse käsituse saamiseks tuleks aga lugeda mõlemat raamatut, nii „Propaganda sõnastikku” kui ka „Propagandat ja mõjustamist”. Esimene annab pildi konkreetsetest tegevustest kogu nende läbipõimituses ja mitmekesisuses ning teine olemuslikust ja ühiskondlikust mõõtmest.

AGU UUDELEPP

DISTSIPLINEERITUD KIHNU KEEL

Külli Laos. Kihnlasõ emäkiel. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, 2010. 240 lk.

Eesti dialektoloogias on rohkesti artikli mahus uurimusi, mis keskenduvad fonoloogilistele või morfoloogilistele erijoonetele, aga kõiki keeletasandeid hõlmavaid murdemonograafiaid võrdlemisi vähe. Viimastest väärivad erilist esiletõstmist Mari Musta „Kirderannikumurre”¹ ning Mari Musta ja Aili Univere „Põhjaeesti keskmurre”², mõlemad laia haardega põhjalikud uurimused. Linnulennulisem on Hella Keema võru keele ülevaade³, kitsama fookusega

¹ M. Must, Kirderannikumurre. Hääliline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus, 1987.

² M. Must, A. Univere, Põhjaeesti keskmurre. Häälilise ja morfoloogilise peajooni. (Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

³ H. Keem, Võru keel. Tallinn: Emakeele Selts, Võru Instituut, 1997.

Salme Tanningu Karksi murraku kirjeldus⁴. Lisaks leiab vastava murde ülevaate tekstikogumike sarja „Eesti mured” iga kõite sissejuhatuses.

Just sellisele taustale paigutub mulle ilmunud Külli Laose „Kihnlasõ emäkiel”, esimene täielik kihnu keele grammatika, mis hõlmab nii fonoloogiat, morfoloogiat kui ka süntaksit. Rääkida kihnu keelest pole paljalt poeetiline vabadus, sest juba kümmekond aastat käib Kihnu dialektist kirjakeele kujundamine ja selle kasutamine nii meedias kui ka trükistes. Niisiis *kihnu kirjakeel*, lühemalt *kihnu keel*, mitte *kirjamurrak*.

Eeskätt õppevahendiks ja käsiraamatuks mõeldud „Kihnlasõ emäkiel” on ühtaegu nii deskriptiivne kui ka normatiivne teos. See lubab teda mõne kandi pealt kõrvutada Sulev Iva monograafiaga „Võru kirjakeele sõnamuutmissüs-

⁴ S. Tanning, Karksi murrak. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004.

teem”,⁵ mis on muidugi hoopis teist masti teaduslik käsitlus. Loomulikult oleks kõige õigem võrrelda kihnu kooligrammatikat vastava võru õpikuga, kuid üllataval kombel pole võrukesed selle väljaandmiseni jõudnud.⁶

Kihnu keel on praegu enesekehtestamisel umbes samas seisus nagu võru keel kümme aastat tagasi, kuigi kihnukeelseid publikatsioone on märksa hõredamalt. Pole ka ime, sest rahvaarvust tulenevalt on võrukeste intellektuaalne potentsiaal kümneid kordi suurem kui tillukesel kihnu kogukonnal. Pealegi algas võru keele standardiseerimine juba 1990. aastate algul ja muutus sihipäraseks pärast Võru Instituudi avamist (1995). Üldse oli võrukeste lähete koht tunduvalt parem, sest võru murre on saja viiekümne aasta jooksul risti ja põiki läbi kammitud: esimene võru grammatika ilmus juba 1864. aastal.⁷ Peale üksikute detailuurimuste võis Külli Laos toetuda ainult Theodor Saare käsikirjalistele ülevaadetele „Kihnu murde häälikud” (1958), „Kihnu murde vormiõpetus” (1959) ja „Ülevaade Kihnu verbist” (1959), mis on kokku seatud noogrammatikute vaimus ega klapi kooligrammatika ega käsiraamatu ülesehitusprintsipiidega.

„Kihnlasõ emäkiele” ülesehitus järgib põhikoolis kehtivat eesti keele ainekava. Sellest tulenevad ka kordused. Raamatu esimeses jaos (V ja VI klass) keskendutakse ortograafiale ja sõnaliikidele, aga esitatakse ka käänd- ja pöördõnade paradigma. Teine jagu

⁵ S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuenssis 20.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁶ Grammatika aset täidab siiani õbluke (16-leheküljeline) brošüür „Till’okõnõ tiijuhtj võro kirakeele manõq. Raamadukõnõ kyigilõ, kiä tahtva võro keelen lugõma ja kirotama oppi” (Toimõndj Jüvä Sullëv. Navi-Võru-Tartu: Võrovaimu Selc, 1994).

⁷ F. J. Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. St. Petersburg, 1864.

(VII klass) võtab põhjalikumalt ette sõnaliigid ning noomeni- ja verbivormistiku. Kolmandas jaos (VIII ja IX klass) on põhirõhk süntaksil ja sõnavaraõpetusel. Siin vaadeldakse ka eesti ja kihnu keele asendit vastandavalt soome-ugri ja eesti keeleruumis, käsitletakse põgusalt sõnavara päritolu ning tuuakse kokkuvõtlikult välja kihnu keele peamised erijooned. Nagu õpikule kohane on iga peatüki juures rohke harjutustik. Raamatu viimane peatükk „Kihnu keel ning kombed – avastamist veel kui palju!” on Mark Soosaarelt. Peaaegu oleksin unustanud: raamatule annab õnnistuse Karl Pajusalu eessõna.

Iga grammatika puhul on üks keskseid küsimusi kirjelduskeele valik. Hea oleks, kui metakeel erineks selgelt kirjeldatavast objektist. Kirjakeele analüüsil tagab piisava distinktsiooni ladinapõhjaline terminoloogia, dialektoloogias piisab enamasti eestikeelsest oskussõnavarast. Vaadeldavas raamatus kasutatakse grammatiliste kategooriate iseloomustamisel esiotsa küll eesti keelt, kuid minnakse siis sujuvalt üle kihnu keelele: „Asõõnu suab kiäni” ’käänata’ (lk 51), „käskijä kõnõmuõed” ’käskiv kõneviis’ (lk 148), „olõviku mjõtmusõ 1. püere” (lk 149). Läbinisti kihnukeelsed on instruksioonid harjutustiku juures: „Levä nende sõnadõlõ sünõnõümä!” ’Leia nendele sõnadele sünõnõüme’ (lk 31). Kõik see on küll armas, aga kas ka metodoloogiliselt mõttekas? Kihnu kogukond ei pääse niikuinii kakskeelsusest.

Kihnu keele kirjeldamisel on „Kihnlasõ emäkiel” igati usaldusväärne allikas, sest autor on hea keeletundega sünnipärane kihnlane, kes saab kasutada kahtlastel juhtudel introspektsiooni. Raamatus on registreeritud seiku, millele murdeuurijad pole seni tähelepanu pööranud, näiteks asjaolu, et *v*-kesksõna asemel kasutatakse enamasti tegijanime (*seüjä mullikas*, lk 59). Üldiselt on materjali analüüs ja katego-

riseerimine asjakohane ja järgib klassikaliste eesti grammatikate traditsiooni. Siiski tuleb siin-seal ette kobavaid formulatsioone: „Mitmuse olevat käänat kihnu keeles polegi, selle asemel kasutatakse samu eessõnu [p.o sidesõnu – J. S.], mis ainsuse oleva käände asemel: *nao* lapsõd, *kui* lapsõd olimõ” (lk 134); „Peenede võivad peale hammashäälkute e dentaalide (t, n, r, l, m) ka kaashäälkud [?!], enamasti tagavokaalsed sõnatüved” (lk 202). Üksikud apsud ei kahanda aga kuidagi teose väärtust. Tegemist on esimese kõiki kihnu keele tasandeid haarava süstemaatilise kirjeldusega, millest saab kerge vaevaga tuletada rangelt teadusliku käsitluse.

Järgnev ei puuduta enam niivõrd kõnealust raamatut kui kihnu keelekorraldust üldse.

Ootuspäraselt on ortograafia – mõistlikke kokkuleppeid eeldav valdkond – see, mis kõige rohkem kirgi kütab. Õpetlik on võru kirjaviisi käekäik. 1995. aastal fikseeris komisjon niinimetatud standardkirjaviisi, milles ilmusid 2005. aastani kõik Võru Instituudi väljaanded ja suurem osa muust kirjavarast. Selles kirjaviisis materjalidele tugineb ka võru keele õpetus koolides. Eesti kirjakeele ortograafiast erineb see peamiselt kahe tähe, *y* ja *q* kasutamise poolest, kusjuures esimene tähistab kõrget *õ*-d ja teine larüngaalklusili. Võörtähed äratasid aga võrukeste hulgas nii suurt vastuseisu, et 2002. aastal lõpetas ainus võrukeelne ajaleht *Uma Leht* standardkirjaviisi kasutamise. Mõne aja pärast lihtsustati ka standardkirjaviisi, loobudes *y*-st, nii et praegu eristab võru ortograafiat eesti omast vaid üks märk *q*, millest ei saa kuidagi lahti öelda, sest ta tähistab omaette foneemi (vrd *maa* ja *maaq* 'maad').⁸

Ka kihnu ortograafia toetub eesti kirjakeele ortograafiale. Seda põhimõtet on järgitud sihtasutuse Kihnu Kultuu-

⁸ S. I v a, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 233 jj.

riuum kvartalilehe Kyne väljaandmisel ja kooli kirjavara koostamisel.⁹ Ainuke iseärasus on üla-*e*, mis märgib meta-teetilise palatalisatsiooni puhul konsonandile eelnevat lühikest *e*-ainest: *na^erma* 'narrima', vrd *naerma*.¹⁰ Selline metatees on regulaarne ka diftongistunud pika vokaaliga sõnades, näiteks *pu^{aet}: puadi*. Nüüd aga kipub selles pisukeses ortograafiaküsimuses välja kujunema kaks leeri. Kuigi tegu on sama nähtusega, kasutab „Kihnlasõ emäkiel” siin teistsugust notatsiooni (*pu^{aet}*) ja räägib triftongist (lk 15). Päril triftongi mõõtu, nagu näitab foneetiline spektraalanalüüs,¹¹ see häälikuühend ei ole, erinedes ehtsatest triftongidest sõnavormides *mü^{öen}* 'mõön', *sua^ele* 'saele' ja *pu^{öest}* 'poest'. Kuid peamine pole häälikuühendi kvaliteet. Hoopis tähtsam on see, et ühe nähtuse erinevaid ilminguid käsitletak samal viisil. Siis on seaduspära kergemini hoomatav ja koolilastelegi mõistetav. Praegu ilmutab autor meta-teetilise palatalisatsiooni käsitlemisel ka ise ebakindlust, hälbides kohati ortograafiapatükis sõnastatud reeglist, nagu tunnistavad kirjakuju *kala-sua^{ek}* 'kalasaak' (lk 85), *rua^{ev}* 'kraav' (lk 203) jt. Võõras tähemärk tekitab võõrastust ja küllap on seetõttu sellest loobutud ka äsja Kihnu Kultuuri Instituudi egiidi all ilmunud lasteraamatus „Aett, eit ning mia”, andmata endale aru, et seeläbi minnakse vastuollu ühe eesti (ja kihnu) ortograafia põhiprintsiibiga: diftongi järel kirjutatakse klusiil ühekordselt.

⁹ Kihnu lugõmik. Koostanud Ly Leas, Külli Sepp ja Evi Vesik. Kihnu: Kihnu Kultuuriruum, 2004; Aabets. Koostanud Külli Laos. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, 2009.

¹⁰ „Kihnlasõ emäkiel” teeb tarbetult erandi sisekaoliste vormidele, käskides kirjutada *s*, *l* ja *r* konsonantühendis kahekordselt: *kjössma*, *lassma*, *grillmä*, *tellmä*, *na^errma* (lk 15).

¹¹ Vt J. S a n g, Ühest fonotaktilisest kollisioonist (Kihnu näitel). – Keel ja Kirjandus 2009, nr 11, lk 812–813.

Kihnu keeles peaks ühtse normingu- ni jõudmine olema märksa lihtsam kui võru kirjakeeles, kus tuleb tasandada üheksa murraku erijooned. „Puhtkeeleliselt on Lääne- ja Ida-Võru murdepruuk isegi erinevamad kui Ida-Võru ja Setu...” väidab Sulev Iva.¹² Esitades küll iga kategooria puhul kõik murdevariandid, jõuab ta kirjakeele normi kajastavates koondtabelites küllaltki ühtsete paradigmadeni. „Tekkiva võru ühiskeele üheks tunnuseks on keele struktuuri lihtsustumine, mis toimub osalt loomulike tendentside tõttu keeles, osalt aga väga intensiivsete eesti keele mõjude ning neist tuleneva kõikuva keeletunnetuse kompensatsioonina. Domineerivaks on muutumas niisugused vormimoodustusmallid, kus ühele kindlale grammatilisele kategooriale vastab üks grammatiline tunnus.”¹³ Pangem kõrva taha, sest see seaduspära peaks kehtima mujalgi.

Kihnus pole sellist geograafilist variatiivsust, kuigi kergeid lahknevusi võib eri külade uususes täheldada sealgi. See-eest on Kihnus palju paralleelvorme ja grammatilist homonüümiat, mida kirjakeele funktsioneerimise huvides võiks teadlikult piirata. *ks ~ s(s)*-formant esineb umbisikulises tegumoes (*jätässe ~ jätäkse*), tingivas kõneviisis (*suass ~ suaks*), mineviku eitavas kõnes (*uatass* 'ei vaadanud'), seesütlevas käändes (*suurõs ~ suurõss*), saavas käändes (*suurõks ~ suurõs*). Ohtlikke kattumisi tuleb ette tingiva kõneviisi ja eitava kõne vormides (*uatass* 'vaataks' või 'ei vaadanud') ning seesütleva ja saava käände puhul (*suurõs* 'suures' või 'suureks'). Siin oleks kihnu kirjakeeles vaja otsustavat korraloomist, kuid grammatika piirdub üksnes tagasihoidliku soovitusel: „Eitava kõne puhul on parem [tingivas kõneviisis] *ss*-vormi mitte kasutada” (lk 146). Keel ei talu

¹² S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 23.

¹³ S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 35.

pikalt eri kategooriate vormilist kokkulangemist ja võtab kasutusele uued eristused. Tartu ja Mulgi murdes on *n*-lõpu kadu viinud kindla kõneviisi oleviku ainsuse 1. ja 3. pöörde kokkulangemiseni ja osalt seetõttu on hakanud levima põhjaeestilised *p*-lõpuga 3. pöörde vormid (*tulep, saap*). Või näide võru ühiskeelest: „Lühenenud konditsionaalivormid on paljudes verbitüüpides identsed ainsuse kolmanda pöörde vormidega: *jääs, kirotas, kargas* jne. [---] Eespool kirjeldatud dramaatilise kokkulangemise vältimiseks ongi ehk ühelt poolt Ida-Võrus üldistunud ühtne *siq*-lõpp ja teiselt poolt Lääne-Võrus tekkinud uus, mineviku *nU(q)*-kesksõna kujuline konditsionaali tunnus: *jäänüq, kirotanuq*, mis on praeguseks üsna levinud ka Ida-Võrus ja setus.”¹⁴

Kirjakeele loomisel on oluline seegi küsimus, millisele ajalisele kihistusele keelestandard rajada. Kui võtta aluseks meediast ja kooliharidusest mõjutatud noorte keel, siis kaob murde aretus. Püüdes aga taas elustada murdearhiivis talletatud vorme, võib tulemuseks olla keelekuju, millel puudub elujõud. Kihnu (nagu ka võru) keeles on võetud aluseks vanema põlvkonna uus. „Kihnlasõ emäkiel” on vana ja uue ainese vaagimisel üldiselt tasakaalukas. Siiski võib kohati täheldada arhaiseerivaid püüdlusi, vastuseisu keele loomupärasele lihtsustumisele analoogia põhjal: „Viimasel ajal on kihnu keelde ilmunud kindla kõneviisi oleviku umbisikulise tegumoe valed vormid: ~~üteldässe, seletätässe, koristatassõ, parandatõssõ, uadatassõ~~. Õige on *üeldässe, seletässe, koristassõ, parandassõ, uatassõ*, kuid *mõtöldassõ* ning mitte *möldassõ*!” (lk 157); „Kihnu keele õiget hääldust peavad lihvima ka sünnilt kihnlased...” (lk 204).

Tänapäeval ei saa ükski kogukond enam hakkama üksnes genuinse põlis-

¹⁴ S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmisüsteem, lk 95.

sõnavaraga, vaid peab pidevalt adapteerima võõrast, ka rahvusvahelist leksikat. Selle kohta, kuidas seda teha, jagab näpunäiteid ka „Kihnlasõ emäkiel”: „võõrtähti ei hääldata ega kasutata kirjpildis: *tillevon* (*telefon*), *sokolaad* (*šokolaad*), *selee* (*žele*), *Saporoosõts* (*Zaporozets*); pikk *e* järgsilbis diftongistub ehk muutub täishäälikuühendiks: *vinier* (*vineer*), *registrieriti*, *kombinieris*” (lk 21). Vokaalharmoniat asjaomasel alapeatükis otseselt ei mainita, aga hajali näidetest selgub, et võõrsõnade kodustamisel tuleks rakendada sedagi.

Vokaalharmoniaga on Kihnus üldse keerulised lood, vokaalharmoniale ei allu liited *-kene*, *-line*, *-mine* (*lõhkõmine*); liited *-us*, *-ik*: *iku* võivad alluda

vokaalharmoniale (*tüetüesele* 'töötusele', *kärestiküd*), aga kui ei allu, siis käivitavad *õ*-harmonia ka eesvokaalsete sõnade järgsilpides (*piästlikulõ* 'pääsukesele', *küsimusõd*). Iseäralik frukt on sõna *tüdrik* 'tüdruk', mille paradigmas valitseb suur segadus: *tüdrikulõ* ja *tüdrikud*, aga *tüdrikäte* 'tüdrukute'. Igatahes vajab asi lähemat uurimist.

Mida öelda kokkuvõtteks? Külli Laose „Kihnlasõ emäkiel” on igati hinnatav saavutus nii kihnu (murde)keele kirjeldamisel kui ka kihnu kirjakeele standardi rajamisel. Kuigi grammatika ei paku alati vaieldamatuid keelekorralduslikke lahendusi, toob süsteemne käsitlus esile probleemid, mille üle veel juurelda.

JOEL SANG

MÕISTATUSTE ALLVORMID KULTUURIMUUTUSTE KONTEKSTIS

Piret Voolaid. Eesti mõistatused kui pärimusliik muutavas kultuurikontekstis. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 16. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011. 239 lk.

Miks mõistatuste vormilis-sisulise jaugunemise problemaatika 1990. aastatel eesti folkloristide uurijahuvi äratas, sellel on mitu põhjust. EKI ja EKM-i parömioloogiarühmas oli käsil seeria „Monumenta Estoniae Antiquae” mõistatuste väljaande koostamine. Ent saabunud oli ka uute suundumuste aeg, mis eeldas folkloori kultuurikeskset vaatlust ja keskendumist kontekstiuuringutele. Osaledes mõistatuste tekstivariantide kopeerimis- ja korraldustöös, sai Piret Voolaid töörühma noore liikmena hea ettevalmistuse mahuka allikmaterjali tundmaõppimiseks ning

iseseisvaks teadustöök. Tänapäeva folkloori kogumise aktsioonide tulemusel laekus Eesti Rahvaluule Arhiivile sedavõrd rikkalik uuema mõistatusainese kogum, et võimalikuks sai selle täpsem liigitamine tüübi- ja žanritunnuste alusel.

Piret Voolaiu doktoriväitekirjas kuulub mõistatuste žanriomaste erisuste käsitlus I, III, V ja VI peatükki. Vastavuses 2001. aastal alustatud teadusprojekti „Eesti mõistatuste perifeeria digiteerimine” on ta *perifeeria*-sõna kasutanud nii 2005. aastal kaitstud magistratöö kui ka 2006. aastal ilmunud artikli (vastavalt doktoritöö I ptk) pealkirjas. Paraku on autor doktoritöö teoreetilisi lähtealuseid tutvustades pidanud tunnistama, et mõisted *tsenter* ja *perifeeria* on klassikaliste mõistatuste žanri ja selle allvormide kohta kasutatuna „mõneti eksitavad”, sest „väljas-

pool arhiivi, pärimuse esituskontekstis, mitmesugustes nii suulistes kui kirjlikes suhtlustraditsioonides on perifeerne aines tänapäeval ülekaalus ning pärimõistatused on pigem lasteraamatutest või õpikute kaasabil omandatud folkloor” (lk 20).

Miks oli vaja kümne aasta tagust sõnakasutust korrigeerida? Tõepoolest, Piret Voolaid oli koostanud piltmõistatuste (2002), sõnamängude (2003), keerdküsimuste (2004), lühendmõistatuste (2004) ja valemõistatuste (2005) veebiandmebaasid, järge ootasid tähe-mängud, värssmõistatused ja mõned väiksema variantide arvuga arhiveeritud allžanrid. Enne 2007. aasta uut kogumisaktsiooni moodustasid kõik need tänapäeval nii elujõulised mõistatuste alaliigid arhiivi kogutud mõistatuste varamus vaid 25 %. Niisiis, kui silmas pidada praegusaja mõistatuste kasutuskonteksti, osutub perifeeria hoopiski tsentriks.

Vast ei tulekski tsentri ja perifeeria mõistet kõnesoleva žanri puhul siduda ainult kvantiteediga, vaid silmas pidada vormi? Kui sajandeid püsikindla küsimus-vastusvormilise ülesehitusega mõistatused moodustavad Arvo Krikmanni sõnutsi tuuma ehk tsentri, siis need allžanrideks (ka: allvormideks, alaliikideks) nimetatud kuuluvad juba kas või oma multimodaalsuse poolest n-õ perifeeriasse. On ju tänapäeva mõistatustele iseloomulik vormiline diferents: kaldumine narratiivsusesse (osa piltmõistatuste puhul), tungimine folkloori ja keele piirimaile (sõnamängud); visuaalne esitus (piltmõistatused, valemõistatused), lähenemine anekdootidele (keerdküsimused, lühendmõistatused), mängulisus (piltmõistatusjutud, (liit)sõnamängud). Väitekirja artiklites on autor põhižanri kohta kasutanud täiendsõnu (*klassikalised, päris-, tava- või tavalised, traditsioonilised* mõistatused). Õigupoolest tuleks „mõneti eksitavateks” lugeda neist

kaks viimatitoodud, sest tänapäeva folklooriprotsessis kuuluvad need mõistatuste allvormid samataoliselt tavaliste ja traditsiooniliste hulka.

Sissejuhatuse teemapüstituse alajao-tuses (lk 9) on autor sõnastanud eesmärgi „tõlgendada mõistatusi kogu oma liigilises mitmekesisuses laiemas sotsiaal-kultuurilises kontekstis”. Klassikalistele ehk pärimõistatustele jagub küll vaid napp löik sissejuhatuse rubriigis „Mõistatuste sotsiaalsed funktsioonid” (lk 26–30) ülevaatenähtuna paljude autorite käsitlustest ning II peatükis lk 129–132 negatiivne populaarsushinnang. Alaliikide sotsiokultuurilise tähenduse analüüs (II–IV ptk) kuulub see-eest meistriklassi.

Hea võimaluse žanri arengusuundi ja -dünaamikat jälgida on andnud 1992. ja 2007. aasta koolipärimuse kogumisvõistlusega arhiivi talletatud materjal (vastavalt 23 000 ja 5000 teksti). Kõigepealt on (II ptk, lk 129–134) nenditud pärimõistatuste langemist õpikufolkloori staatusesse: „2007. aastal kogutu tõestab veel kord, et klassikaliste mõistatuste osakaal on tänapäeva elavas folkloorses käibes peaaegu olematu” (lk 133). Üllatavalt kiire elavast traditsioonist taandumine on sajandi vahetudes tabanud ka poliitikateemalisi keerdküsimusi ja lühendmõistatusi, taandumistendentsi näitavad samuti enamuses laenulised mõistatuste vormis elevandi-, neegri-, tšuktši-seeriad, ent kasvavat populaarsust ilmutavad blondiiniküsimused (2007. aasta kooliõpilaste kirjutandus kolmandik tekstidest). Autor resümeerib: „Tagantjärele saab öelda, et 1992. aasta oli viimane aeg jäädvustada nõukogude mõistatusainest kui totalitaarse režiimi vastast huumorit, 2007. aasta repertuaarist on nõukogude-temaatika kadunud, asemele on tulnud jõulised reageeringud uutele sündmustele ning tarbimis- ja info-tehnoloogia-ühiskonna probleemide ka-jastumine” (lk 154).

Blondiininaljade kiiret levikut saab käsitleda psühhoanalüütilisest vaatenurgast, taustaks soolise võrdõiguslikkuse problemaatika aktuaalsus. Mõistatuste mitme alaliigi seos huumoriga on esile toodud II, IV ja V peatükis. Huumor rõhutab mõistatustes inimestevahelisi erinevusi ning tugevdab kogukonna identiteeditaju. Väga ilmekalt tuleb seos ühiskondlik-ideoloogilise kontekstiga esile lühendmõistatuste puhul. Samahästi sobiks siin kasutada lühendiparoodiate või -naljade nimetust: tegemist on interžanrilise nähtusega (vrd ingl *abbreviation jokes*). Lühendmõistatuste tüpoloogia esitamisel toetub autor vene huumoriuurija Aleksandra Arhipova liigitusele (IV ptk, lk 64–65). Kuigi akronüümid on raskesti tõlgitavad, on nende humoristliku ümbersõnastamise moodustes palju ühist.

Huumoriteooriate rakendamisel on autor jõudnud piltmõistatuste koomilisuse seletamiseni: „Narratiivsete piltmõistatuste esitamisega kaasnev huumor rajaneb – ja see on huumorile üldse väga omane – joonistamise ja jutustamise käigus tekkiva küsimuspoole ning tekkinud kujutisel põhineva vastusepoole mittekattuvusel (ühildamatusel) ehk inkongruentsusel” (II ptk, lk 476). Öeldu kehtib ka lapse huumoritaju kohta, mis areneb samm-sammult koos kognitiivsete oskuste arenemisega.

Piret Voolaid on jälginud ka mõistatuste levikut interneti vahendusel (VI ptk). Rahvusvahelises rahvajutukataloogis registreeritud mõistatusjutt hundi, kitse ja kapsapea üle jõe viimisest (ATU 1579 „Carrying a Wolf, Coat and a Cabbage across Stream”) on Eestis arvatavalt trükiste kaudu rahva seas levima hakanud ning levib tänapäeval maailma avarustes pildilise visualisee-

ritud arvutimänguna, elades dünaamilises folklooriprotsessis muutusi läbi teinuna oma teist elu.

Muidugi on lapsed mõistatuste küsitlustele vastates kasutanud ka internetiandmebaase, rääkimata 1990. aastate populaarsetest lasteväljaannetest. Andmebaase on kasutatud samuti õppevahendina, ajalehtede huumoriveergude koostamisel jm. Piltmõistatuste ingliskeelsele versioonile „Estonian Doodles” (2003) sai osaks rahvusvaheline tähelepanu. Kuid põhjust väitekirja sissejuhatusse lisada rubriik pealkirjaga „Andmebaaside retseptisioon ja sotsiaalne resonants” (lk 37–41) andsid küllap 2007. aastal kumuleerunud süüdistused, et teadus- ja haridusministeerium lubab koolitöös kasutada rassistlike naljadega raamatuid ja internetiandmebaase. Autor on rohked vastukajad nendelt, „kelle arvates neegriteemaline ja kohalike minoriteetidega seotud etniline huumor on kohatu” (lk 39), nimetanud opositsiooniliseks resonantsiks. Väitekirjas esitatud juhtumianalüüs käsitleb lahvatanud konfliktlikti kultuurilise kokkupõrke näitena ning osutab folkloori kasutamise aktuaalsusele tänapäeva ühiskonna kommunikatsiooniprotsessis.

Piret Voolaid kaitses doktoriõpingute lõppedes oma väitekirja Tartu Ülikoolis 30. juunil 2011. aastal. Olles tegelnud erialatöö paljude etappidega – arhiivitekstide kopeerimise, kogumistöö organiseerimise, elektrooniliste andmebaaside loomise, osalusvaatluse, väljaannete koostamise ja pühendunud uurimistööga –, on ta kujunenud eesti folkloristide seas peaaegu ainsaks mõistatuste alaliikide heaks asjatundjaks.

MALL HIEMÄE